

Bouwstenen voor een nieuwe tijdsorde

Mark Elchardus

Socioloog aan de VUB

In het vorige nummer van *Samenleving en politiek* toonde Mark Elchardus aan dat de oude tijdsorde aftakelt en gaf hij aan welke problemen dat meebrengt. In dit artikel bespreekt hij enkele van die problemen en gaat hij op zoek naar mogelijke oplossingen.

Uit het eerste artikel (Het einde van een tijdsorde, *Samenleving en politiek*, nr. 5/96) bleek duidelijk dat onze tijdsordening grote veranderingen ondergaat. De oude orde takelt af, terwijl een nieuwe vorm van temporele regulatie nog niet werd ontwikkeld. De vigerende temporele cultuur, regels en gewoontes zijn niet meer operationeel. Ze passen niet langer bij onze wijze van samenleven. Zo'n toestand leidt tot heel wat problemen. Het was niet mogelijk de oorzaken van de verandering van de tijdsorde te bespreken zonder al meteen naar een aantal knelpunten te verwijzen. Ik wil hier nog eens een aantal problemen meer systematisch overlopen. Zij vormen immers het concrete uitgangspunt voor het zoeken naar de instellingen van een nieuw temporeel regime.

De toegenomen arbeidsmarktparticipatie en het wegvallen van de bufferfunctie van de huisvrouw leiden uiteraard tot problemen bij het op elkaar afstemmen van de openingstijden van winkels en diensten enerzijds, werktijden en gezinsleven anderzijds. Via dergelijke problemen genereert de mobilisering van de maatschappij een druk in de richting van deregulering en flexibilisering. Dat blijkt onder meer uit de vaststelling dat vooral mensen met een krap tijdsbudget (met een hoge graad van takencombinatie), vragende partij zijn voor meer flexibele openingstijden van winkels [1]. Het spiegelbeeld van dit probleem zijn uiteraard de problemen van de personen die op afwijkende tijden moeten wer-

ken. Ik kom daar verder op terug.

Omdat de werkweek druk bezet is en het winkelen is uitgegroeid tot een belangrijke vorm van vrijetijdsbesteding, groeit ook de vraag naar de beschikbaarheid van diensten en de toegankelijkheid van winkels op zondag. Het arbeidsvrije karakter van die dag wordt daarom ter discussie gesteld, wat op zijn beurt een reeks complexe temporele problemen genereert. De zondag maakt een reeks activiteiten mogelijk waarvoor de leden van het gezin, van de bredere familie- of vriendenkring of van andere collectiviteiten, moeten samenkomen. Naarmate de zondag zijn arbeids- en werkvrij karakter verliest, wordt een dergelijke, grootschalige coördinatie van het handelen uitermate moeilijk. Dat verklaart waarom de vrijetijdsbesteding van weekendwerkers een zo sterk geïndividualiseerd, geatomiseerd bestedingspatroon vertoont, met bijzonder veel tuinieren, knutselen, karweitjes aan huis, tv-kijken en andere bezigheden die alleen kunnen worden gedaan [2]. Het gewone ploegen- en zondagswerk leidt altijd tot een vermindering van de tijd die gezinsleden samen doorbrengen [3].

Het tijdsbestedingspatroon dat ontstaat omdat vele mensen tegelijkertijd een vrije dag hebben, krijgt trouwens een bijzonder karakter. Dezelfde handelingen gesteld in de werkweek of het weekend (bijvoorbeeld tuinieren of karweitjes aan huis) krijgen op zondag een andere betekenis: een meer uitgesproken vrijetijdskarakter [4].

De aftakeling van de zondag creëert daarom niet alleen coördinatieproblemen. Die ontwikkeling ontnemt de mensen ook een zingevoer. Het collectieve karakter van de vrije dag onderstreept de specifieke betekenis van de zondag als een dag van samenzijn, vrije tijd, rust en ontspanning. Het geeft reliëf aan de week, markeert de maandag als een nieuw begin en behoedt ons voor een vervlakte beleving van de tijd. Dat verklaart waarschijnlijk waarom zelfs mensen die van oordeel zijn dat het weekend mag veranderen en die bereid zijn op atypische tijden te werken, toch de zondag willen behouden [5].

Een van de beter onderzochte problemen van het atypisch werken, betreft de gevolgen van ploegenarbeid [6]. De meest belastende vorm is nachtarbeid [7]. Nachtarbeid creëert een duidelijk probleem van tijdsordening omdat de ritmen van het lichaam er rechtstreeks in botsing komen met die van de productie en de dienstverlening. Het menselijk lichaam heeft immers een circadiaans ritme, dat bestaat uit een psychosomatische waakperiode tijdens de dag en een desactiverings- of slaapfase tijdens de nacht. Vandaar dat bij nachtwerk frequent oververmoeidheid, spijsverteringsstoornissen, slaapstoornissen en zenuwstoornissen optreden.

De mobiele samenleving

De toegenomen arbeidsmarktparticipatie op zich leidt al tot een groter aantal verplaatsingen van en naar de werkplaats. Takencombinatie draagt nog extra bij tot het aantal verplaatsingen en maakt het coördineren van het leven, vooral het afstemmen van het eigen tijdsgebruik op dat van de gezinsgenoten, nog complexer. Onze samenleving wordt gemobiliseerd. Iedereen wordt opgeroepen om bezoldigde arbeid te verrichten en simultaan verschillende taken op te nemen. Dat impliceert ook dat mensen letterlijk mobieler worden: zich frequenter verplaatsen tussen de plekken waar hun verschillende bezigheden plaatsgrijpen. Dit moet ook bekeken worden in het licht van het stijgende welvaartspeil en de toegenomen verwachtingen met betrekking tot ontspanning en consumptie. Een groot en snel groeiend deel van de mobiliteit houdt immers verband met de vrijetijdsbesteding. Ook in de

vrije tijd worden mensen gemobiliseerd voor winkel- en dagjestoerisme en voor verplaatsingsintensieve recreatie. Volgens de analyse van de Nederlandse tijdsbudgetstudies besteden werkende vrouwen, ondanks een krappere tijdsbudget, meer vrije tijd buitenshuis [8].

Ook de opvoeding en de verzorging van kinderen is verplaatsingsgulzig. Voor elke 10 uur die daaraan wordt besteed, moet 1u40 worden uitgetrokken voor verplaatsingen. Mensen die kinderen hebben, besteden per dag 31 minuten aan verplaatsingen specifiek voor die kinderen [9]. De hoge verplaatsingsintensiteit van het verzorgen en opvoeden van kinderen is opmerkelijk. We hebben hier waarschijnlijk te maken met een pijnlijk en duidelijk voorbeeld van hoe diverse ontwikkelingen op onverwachte wijze kunnen leiden tot een aanzwengeling van de tijdsordeningproblematiek. Door de toename van het verkeer, de verlenging van de verplaatsingsafstanden en de groeiende onveiligheid van de verplaatsingen, zijn ouders haast verplicht hun kinderen te vervoeren, wat op zijn beurt dan weer bijdraagt tot piekuren, een verlenging van de transitietijd en tot de onveiligheid van de wegen. Een rapport van het Britse Policy Studies Institute leert ons dat in 1971 80% van de Britse kinderen van zeven en acht jaar oud zelfstandig naar school ging. In 1994 is dat percentage geslonken tot 9. Zowat 80% van de Britse schoolkinderen bezit een fiets, maar slechts 2% fietst naar school. Het rapport wijst er terecht op dat wij kinderen de minimale vrijheid ontfangen waar ze recht op hebben. De verplaatsing van en naar de school bood hen een eigen ruimte, een domeintje van vrijheid dat hen kon helpen bij de groei naar zelfstandigheid en volwassenheid. Dat kleine domein van vrijheid is nu ingeruild voor de achterbank van de auto, in het vizier van de achteruitkijkspiegel. Het is waarschijnlijk niet overdreven te stellen dat de ouders die hun kinderen naar school voeren af en toe eens een van die vermetele jongeren die nog naar school stappen of fietsen onder de banden nemen en voor de rest van hun leven kreupel rijden of doden. In 1992 vielen er bij de kinderen onder de veertien 1.226 doden, dodelijk en ernstig gewonden ten gevolge van verkeersongevallen. Meer dan de

helft van die ongevallen greep plaats terwijl die kinderen op weg waren naar of van school [10].

Onze maatschappij is geëvolueerd naar een strakke ruimtelijke segregatie van activiteiten en een temporele defasering en desegregatie. In dezelfde tijdsomslag zijn meer mensen nu tegelijkertijd met verschillende activiteiten bezig die dikwijls aan verschillende plekken gebonden zijn. Dat leidt als vanzelf naar een toename van de mobiliteit. De grotere soepelheid die de hedendaagse samenleving van mensen verwacht - binnen het bestek van dezelfde dag moeten verschijnen op het werk, vergaderingen op een andere plek moeten bijwonen, de kinderen naar school brengen en een sport actief beoefenen - bemoeilijkt het gebruik van openbaar vervoer [11]. In het algemeen kunnen we stellen dat de tijd van de transitie van de ene naar de andere handeling of bezigheid stijgt. Dat is dermate het geval dat die transitietijd het voorwerp wordt van technologische vindingrijkheid en de inzet van sociale strijd. Technologische innovaties die erin slagen de transitietijd te drukken of deze aangenamer en zinvoller te maken, zullen gretig worden omhelsd. Omdat de verplaatsingstijd zo sterk oploopt en tijd zo'n schaars goed wordt, zullen kapitaalkrachtige personen proberen geld in tijd om te zetten door de kosten van de verplaatsingen dermate te verhogen dat de wegen en het privé-vervoer moeilijker toegankelijk worden voor minder begoede mensen. Op die manier zullen zij proberen hun verplaatsingstijd te drukken.

Onzekerheid door moeilijke combinatie taken

De coördinatieproblematiek manifesteert zich overal waar verschillende tijdsordes elkaar ontmoeten. Kijken we bijvoorbeeld naar het lichaam van de aanstaande moeder waarin het kind groeit. Het heeft zijn eigen ritme. Als alles goed gaat duurt de zwangerschap ongeveer negen maanden. Die 'ongeveer' is de buffer tussen het temporele proces dat zich in de buik van de moeder afspeelt en de buitenwereld die wacht op het kind en zich klaarmaakt voor de geboorte. Die buffer krijgt ondermeer vaste vorm in de kraamafdeling. Als deze zich wil afstemmen op de temporele orde van de zwangere vrouwen

- gynaecologen zelf omschrijven die houding als een 'geloof in spontane bevalling' - moeten ze een dure buffer opbouwen opdat ze voortdurend, dag en nacht, zeven dagen per week, zouden klaarstaan met een operationele verlosafdeling. Dat kost geld en vergt inzet. Een aantal gynaecologen laat zich niet graag flexibiliseren en stapt niet graag in zo'n gulzige bufferfunctie, maar wenst daarentegen een grotere mate van soevereiniteit en controle op de eigen tijd. Zij hebben liever dat de tijdsorde van de zwangere vrouw wordt afgestemd op hun agenda: op normale werktijden, op het weekritme, op de wintersport- en zomervakantie, op het buitenlandse congres, op de verschillende desiderata van de kraamafdeling. In zo'n geval verdwijnt de buffer en moet de bevalling worden 'ingeleid', 'geïnduceerd', anders gezegd, de moeder moet dan 'just-in-time' bevallen. Daar komt dikwijls een mes bij kijken. De 'just-in-time'-benadering van een aantal van onze kraamklinieken zal wel mede verantwoordelijk zijn voor het feit dat 13% van de bevallingen in Vlaanderen gepaard gaat met een keizersnede. Ook dat is in grote mate een probleem van tijdsordening.

De intensere takencombinatie, de complexe coördinatieproblematiek en de moeilijker geworden transitities van de ene plek naar de andere, vergroten het risico op het falen van de coördinatie. Dat uit zich onder meer in te laat komen, absenteïsme, verzuim, stress en ziekte. Het zijn vooral de werkende vrouwen die een dubbele verantwoordelijkheid blijven dragen tegenover gezin en werk. Dat resulteert in hoge niveaus van stress, in kanalisering naar bepaalde jobs, in kortere werkduur en deeltijds werk, in beperkte loopbaanperspectieven en lagere inkomens [12].

Flexibilisering, vooral de toename van tijdelijke contracten, draagt ook bij tot de afname van de zekerheid over de levensloop. Deze onzekerheid wordt momenteel nog in de hand gewerkt door de frequente werkloosheid. De vaste loopbaan en de voorspelbare levensloop zijn aan het verdwijnen. Zij worden veel schaarser dan een paar decennia terug. Die ontwikkeling kan waarschijnlijk niet aan een voorbijgaande crisis worden toegeschreven. Onder invloed van de relatie

die is gegroeid tussen wetenschap, technologie, kennis en werk, zullen de loopbanen van de toekomst waarschijnlijk veel veranderlijker zijn dan degene van de mensen die nu de pensioenleeftijd naderen. Omdat die transitie nog niet door onze instellingen werd geassimileerd, uit ze zich vandaag in frequente werkloosheid, perspectiefbreuk, onplanbaarheid van het leven, een risico op marginalisering en een algemeen gevoel van onzekerheid. De gevolgen van die toestand kunnen onder meer worden bestudeerd door te kijken naar de effecten van langdurige werkloosheid. Na heraanwerving blijken werklozen de toekomstige evolutie van hun koopkracht negatiever in te schatten dan de mensen die geen langdurige periode van werkloosheid achter de rug hebben. Ruim de helft van de voormalige werklozen verwacht in de toekomst een daling van hun koopkracht. Het toekomstbeeld van die mensen is vaag en getekend door onzekerheid [13].

Het afbreken van levensloopperspectieven wordt ook beleefd als een soort contractbreuk vanwege de samenleving. Voormalige werklozen onthechten zich van de samenleving. Zij lezen bijvoorbeeld minder de krant dan mensen van een gelijk opleidingsniveau die niet werkloos zijn geweest. Zij stemmen in grotere mate voor extreem rechts. In onze sterk op persoonlijke verantwoordelijkheid gerichte cultuur, worden werkloosheid en het onderbreken van de levensloop door velen beleefd als een persoonlijk falen. Voormalige werklozen hebben daarom minder zelfvertrouwen. Zij hebben het gevoel dat het leven hun ontsnapt, dat zij er geen vat op hebben, geen controle op kunnen uitoefenen. Zij staan argwanend tegenover de anderen en de instellingen. Onzekerheid omtrent de levensloop draagt ook bij tot een kort tijdsperspectief, een leven van dag tot dag en tot onverschilligheid [14]. De bereidheid onmiddellijke gratificatie uit te stellen en plannen te maken op lange termijn, neemt af. Hoewel de gevolgen van de temporele ordening op de cultuur en de mentaliteit nog onvoldoende bestudeerd werden, lijkt het waarschijnlijk dat flexibilisering en onzekerheid in de levensloop precies die attitudes in de hand werken die weinig perspectief bieden op een activistische, voluntaristische houding tegenover het leven.

Twee snelheden

Een van onze belangrijke tijdsproblemen is de scheve verdeling van het werk over de levensloop. Onze samenleving concentreert arbeid, gezinsvorming en opvoeding van kinderen in een smalle leeftijdsband van 20 à 25 tot 50 à 55. Voor die leeftijd zitten heel wat mensen op school. Na die leeftijd worden heel wat mensen uit de arbeidsmarkt gestoten. Het bestaan van die "drukke leeftijd" leidt onvermijdelijk naar een maatschappij met twee snelheden. Letterlijk, twee snelheden. Er is een groep mensen die, om hun opvatting van het goede leven te realiseren, gegrepen zijn in een beweging waarin ze steeds sneller leren handelen, een sneller ritme ontwikkelen, stressbestendig worden, de technologieën leren hanteren die hen daarbij kunnen helpen, ontspannings- en omgangsvormen ontwikkelen die bij hun levensritme passen. Zij bewegen zich letterlijk sneller dan de anderen. Zij voeren sneller een gesprek, beknotten op de transitietijd met een snellere in- en uitleiding, komen sneller tot de kern van de zaak. Zij rijden sneller, stappen sneller, worden sneller ongeduldig bij het in- en uitstappen van het openbaar vervoer. Zij willen sneller bediend worden in winkels [15]. Zij verdragen moeilijk mensen die wat trager zijn; laat staan dat ze tijd hebben voor mensen met zin in een vrijblijvende babbel. Hun sociale kruissnelheid ligt hoger. De temporele dualisering van de samenleving uit zich op die manier ook in verschillende tijds culturen en in de frictie tussen de snelle leden van de drukke leeftijd en de tragere mensen. Die verdeling valt ten dele samen met leeftijd, ten dele met arbeidsmarktkansen en ten dele met een keuze van levenswijze.

Terwijl het nadenken over tijdsordening, het ontwikkelen van de bekwaamheid een druk leven te leiden en turbulente agenda's te coördineren, bedoeld zijn om problemen op te lossen, creëren ze ook weer nieuwe schaarsten. De tijd waarin men vrij, impulsief dingen kan doen, neemt af. Het wordt moeilijker spontaan te handelen en dingen op het laatste ogenblik te beslissen. Geprogrammeerde en geplande vrije tijd komt in de plaats van waarlijk vrije tijd [16]. Men moet activiteiten al lang vooraf in de agenda

vastleggen, zodat de tijd in feite verkort. De tijd als openheid, als geheel van nog onbepaalde mogelijkheden, neemt daardoor sterk af.

De mobilisering van de samenleving blijkt een moeilijk te controleren proces. Het leidt tot een reeks veranderingen in de wijze waarop we de tijd ordenen, die in vele gevallen zeer problematisch zijn. We zitten in de knoop met onze tijdsordening. De veranderingen die zich hebben voorgedaan, genereren vragen naar diensten op afwijkende uren, zwengelen daarmee nog meer werk op afwijkende tijden aan en leiden op die manier tot nog meer vraag naar atypisch werk. Het lijkt haast een uit de hand gelopen proces dat de hele temporele architectuur van de samenleving kan platwalsen. De levensloop heeft zijn duidelijkheid en overzichtelijkheid verloren. Dat verkort het levensperspectief en stimuleert gevoelens van onzekerheid, onverschilligheid, in een aantal gevallen zelfs ronduit vijandigheid tegenover de samenleving. De mobilisering van de samenleving leidt ook tot werkloosheid en vroege uitsluiting, tot grote groepen werklozen en grote groepen bruggepensioneerden. Voor één werkende is er in onze samenleving nu nagenoeg ook één persoon die moet leven van een vervangingsinkomen. Werktijd en vrije tijd zijn op een absurd ongelijke wijze over de mensen en over de levensloop verdeeld.

De mobilisering leidt ook letterlijk naar mobiliteit, naar de toename van het aantal verplaatsingen. Daardoor neemt de verplaatsingstijd toe, wat dan weer bijdraagt tot de tijdsdruk. Omdat werk- en gezinslasten al zozeer in een smalle leeftijdsband geconcentreerd zijn, verhoogt dit nog de kans op stress en verschillende stressgelieerde gezondheidsproblemen. De beperking van het aantal kinderen lijkt een van de hefboompjes te zijn waarmee gezinnen de tijdsdruk proberen te regelen. Binnen de maatschappij groeit onder invloed van al die ontwikkelingen ook een temporele dualisering tussen snelle en trage mensen. Tijd wordt niet zozeer gewonnen op de vrije tijd (in de zin van recreatietijd of tv-tijd), maar op de tijd voor het onvoorziene, het ongeplande. Flaneren wordt vervangen door een fikse stap, doelgericht, minstens bedoeld als lichaams oefening of 'ontstresser'.

Altijd-alles-overal, of het falen van de jaren tachtig

Fundamentele verandering veronderstelt altijd nieuwe vormen van denken. De afbraak van de orde van de vaste tijden, de groei van een drukke leeftijd en de toename van welvarende, maar tijdsarme gezinnen van tweeverdieners, hebben inmiddels bijgedragen tot de groei van een nieuwe manier van denken over de tijd - een nieuwe tijds cultuur. Deze uit zich geregeld in klachten over tijdsgebrek en verzuchtingen naar een rustiger leven, met méér tijd voor elkaar, méér tijd voor de kinderen, méér tijd voor het lichaam en méér tijd voor de geestelijke ontwikkeling. Maar die verzuchtingen en klachten verschijnen vooralsnog als geroezemoes, zelfs geen echt gemor, veeleer een uitdrukking van twijfel in een cultuur die in de eerste plaats voor snelheid en soepelheid opteert. Na de drukke dag, als men even tijd vindt voor een etentje met een ander druk bezet koppel, kan tussen het voorgerecht en de hoofdschotel ook wel even tijd worden gemaakt voor een kort en snel 'lof der traagheid', opgefleurd met wat literaire verwijzingen naar de talrijke auteurs die vandaag kritiek leveren op de cultuur van de snelheid. Maar daarna keert men resoluut terug naar het snelle leven.

Vergeleken met dertig of veertig jaar geleden, wordt status in onze samenleving steeds minder verbonden met mensen die over veel tijd lijken te beschikken. Men verwacht van figuren in verantwoordelijke posities steeds meer tekenen van drukte en van 'stressbestendigheid'. Daardoor groeien snelheid en soepelheid, en alles wat snelheid en soepelheid suggereert, zoals slanke, gebruinde lichamen, gestroomlijnde wagens, korte trips, kernachtige zinnen, bondige, heldere boodschappen, snelle reacties... uit tot tekenen van gratie en status. Managers lezen geen boeken, maar executive summaries. Moedwillige traagheid en zichtbare tekenen van tijdsoverschot, verschijnen nu als kritische, ja haast subversieve commentaren op de snelle gang van zaken.

Dat komt heel duidelijk tot uiting in de sfeer waar snelheid en drukte niet meteen noodzakelijk zijn: de vrije tijd. Mensen die de snelle levenswijze in hun werk moeten aannemen, plannen deze over naar hun vrijetijdsbesteding [17].

Het streven naar snelheid en produktiviteit - de cultuur van de gemobiliseerde samenleving - uit zich op die manier in een snelle, efficiënte vrijetijdsbesteding: de sunsnack, het weekend in Rome, het uur sportzaal, het rondje joggen, de vrije tijd die verplaatsing en activiteit veronderstelt, op en af naar zee, de recreatie waarvan de bedoeling kan worden uitgedrukt in effecten op het lichaam en de geest: gezondheid en intellectuele verrijking. Een groot deel van de verkoopbare vrijetijdsbezigheden gaat naar de zeer actieve en tevens kapitaalkrachtige mensen in de drukke leeftijd. Daarom worden zij 'drukke trendsetters', mensen die kapitaalkrchtig genoeg zijn om hun stijl van consumptie en vrijetijdsbesteding als sociale norm te laten gelden. Het blijkt dat de mensen met een zware takencombinatie ook nog eens actiever zijn in hun vrije tijd, met méér vrije tijd die buitenshuis wordt doorgebracht, een méér gevarieerd bestedingsgamma en méér verplaatsingen [18]. Knulst en Van Beek, die deze bevinding rapporteren, zijn blijkbaar zelf gegrepen door de roes van zoveel drukte en beweging. Zij zien in dat patroon van vrijetijdsbesteding meteen een teken van gratie, in casu een hogere graad van 'zelfontplooiing'. Beckers is kritischer [19]. De relatie tussen tijdsdruk en vrijetijdsbesteding werkt volgens hem een bepaalde soort vrijetijdsbesteding in de hand: niets mag een lange voorbereiding vergen, het mag niet te veel tijd in beslag nemen, het moet snel tot een gevoel van bevrediging leiden, indien mogelijk met enige roeservaring. Beckers merkt ook op dat in een dergelijke tijds cultuur en onder condities van zware werkdruk, een optimale individuele strategie erin bestaat te streven naar een werk dat zo absorberend is dat de grens en het onderscheid tussen werk en vrije tijd vervaagt. Er is duidelijk een druk voor culturele verandering in die zin. Het tijdssyndroom van de hoogopgeleiden en koopkrachtigen - lange werkuren, grote en soepele inzet en soevereiniteit - leidt ook onvermijdelijk naar een welbepaalde benadering van het leven, het werk, de ontspanning en de relaties.

Zo'n tijds cultuur beïnvloedt ook de opvattingen over de geschikte instelling of het gewenste persoonlijkheidstype. Het leidt naar een voorkeur

voor soepele persoonlijkheden. Het kunnen leven in een wisselende, turbulente omgeving, met snelle aanpassingen aan wisselende trends, wordt als een nastrevenswaardig ideaal voorgehouden [20]. Stroefheid, consequentie, vasthouden aan een ingezette koers, worden afgekeurd als een gebrek aan flexibiliteit en aanpassingsvermogen. Voortdurend kunnen veranderen, wordt als positief ervaren. In sommige gevallen leidt het ophevelen van aan- en inpasbaarheid zelfs tot kritiek op de notie van 'persoonlijkheid' omdat deze individuele specificiteit en dus mogelijkerwijze ook stroefheid suggereert [21].

In een dergelijke benadering van de relatie tussen het individu en de samenleving wordt het oplossen van de temporele problemen doorgeschoven naar het individu en zijn of haar aanpassingsvermogen, soepelheid, herschoolbaarheid... Dat terugvallen op het aanpassingsvermogen van het individu dient te worden beschouwd als een symptoom van het ontbreken van een duidelijke, collectieve tijdsordening. Het volledige gewicht wordt in dat geval bij het individuele aanpassingsvermogen gelegd. Ter ondersteuning krijgt dat individu een vertoog aangereikt dat soepelheid voorstelt als cultureel aantrekkelijk, politiek correct, economisch doeltreffend en sociaal onderscheidend. Op die manier wordt het probleem van de maatschappelijke tijdsordening afgeschoven op de individuen en vervangen door individuele aanpassing en biografisch geknutsel.

Het verzet tegen die nieuwe maatschappelijke eis uit zich in een drang naar tijd. Wie materieel de vruchten plukt van de snelheid en de soepelheid, is echter verdeeld tussen de distinctie en materiële welvaart die daaraan worden ontleend, en de ervaren nadelen ervan. Men kan daarom verwachten dat het verzet tegen de cultuur van de snelheid zich vooral zal voordoen bij die segmenten van de middenklasse die (nog) niet zijn gegrepen in de combinatie van drukte en hoge inkomens en die de kritiek op de cultuur van de snelheid vooral zullen aangrijpen als een middel om zich tegen hun mobilisatie te verzetten. De kritiek op de gemobiliseerde samenleving wordt af en toe ook gevoed door een enkeling die opteert voor een radicale 'opting out', job en drukte laat staan voor een eenvoudiger, rustiger leven.

Dergelijke gevallen zijn exemplarisch. Zij krijgen aandacht omdat zij een radicale oplossing van een breed gevoeld onbehagen verbeelden. Zij groeien vooral uit tot echt exemplum als de persoon in kwestie breekt met manifest materieel succes en overduidelijk materiële welstand ruilt voor immateriële weelde zoals tijd en de nukkige luxe van de stroefheid. Deze 'heiligen' van de gemobiliseerde samenleving kunnen ook een troost zijn voor al wie uitgesloten blijft van volle participatie in de gemobiliseerde samenleving en tijd heeft tegen wil en dank. De 'opting out'-optie zegt op een eigentijdse manier dat geld en drukte niet altijd gelukkig maken.

De cultuur van de snelheid en de soepelheid leidde in de jaren tachtig tot een nogal wild flexibilitiestreven. De vierentwintiguresamenleving werd beschouwd als de oplossing van alle problemen. Zo stelt bijvoorbeeld Van der Staay dat we moeten streven naar een netjes over de tijd gespreid activiteitenpatroon waarin zich geen al te grote discontinuïteiten, geen piek- en daluren, geen files of lege wegen, geen overvolle of lege momenten voordoen [22]. Volgens hem kunnen we dat doel bereiken door het temporele landschap resoluut plat te walsen en te opteren voor een continu draaiende, vierentwintiguresmaatschappij. Getekend door de geest des tijds en een haast volledige blindheid voor de nieuwe ongelijkheden die in een dergelijke ordening schuilen, werd deze omschreven als een perfecte harmonie tussen individuele keuzevrijheid en zekerheid van produktie.

Op die manier mondde het technocratische streven naar beheersing van de tijdsordening in de jaren tachtig dikwijls uit in het project van een hypergemobiliseerde samenleving. We vinden een gelijkaardige toekomstvisie ook bij Knulst [23], die de ruime toegankelijkheid van diensten en winkels en het afschaffen van de arbeidsvrije zondag, voorstelt als oplossingen voor onze problemen van tijdsordening. Mulgan en Wilkinson zien de groei van de 'round-the-clock', vierentwintigures-, driehonderdvijfenzestigdagen-maatschappij van totale beschikbaarheid niet als een symptoom van crisis maar als een sluitstuk van de nieuwe tijdsordening [24]. In de jaren tachtig is er inderdaad een benaderingswijze van de pro-

blemen van tijdsordening gegroeid, die men nog het best kan omschrijven als het streven naar 'altijd-alles-overal'. De nog onbezette tijden moesten als de zwarte continenten van weleer dringend worden ingenomen en uitgebuit. Met een duidelijke verwijzing naar de te koloniseren 'frontier' uit de Amerikaanse geschiedenis, omschreef Melbin de nacht als de laatste ruimte die de expansieve westerse samenlevingen nog konden bezetten, koloniseren en ontginnen: 'the night as frontier' [25].

In de loop van de jaren tachtig presenteerde het 'altijd-alles-overal'-denken zich als het richtsnoer van de nieuwe, postmoderne tijdsordening. Vandaag is het duidelijk dat er van een dergelijke nieuwe ordening nog niet echt sprake is en dat de 'altijd-alles-overal'-benadering weinig perspectieven biedt. We zitten nog midden in de crisis van de industriële tijdsordening, terwijl we de industriële samenleving snel verlaten. Als algemeen denkkader heeft de 'altijd-alles-overal'-benadering ons onder die omstandigheden weinig te bieden. De opkomst en populariteit van dat denken in de jaren tachtig, toen een groot aantal van de hedendaagse problemen van tijdsordening voor vele mensen voelbaar werden, wijst echter op de behoefte aan richtsnoeren en nieuwe algemene benaderingen van de tijd.

Een paar bouwstenen voor een nieuwe tijdsordening

Onze houdingen tegenover de tijd dragen nog steeds de sporen van het oude, vroegmoderne en industriële denken. Een groot probleem van de vroegmoderne samenleving was het bevrijden van individuele handelingsbekwaamheid: het bevrijden van arbeidskracht uit de al te restrictieve ambachtelijke beperkingen, het vrijzetten van individuele emotie door het terugdringen van het gearrangeerde en de opkomst van het romantische huwelijk, het mogelijk maken van individuele sociale promotie door het afschaffen van privileges, het versoepelen van klassedistincties en het uitbouwen van onderwijs en van kansen op individuele promotie, het bevrijden van individuele overtuiging en geloof door het afschaffen van staatsgodsdiensten, het mogelijk maken van pluralisme en diversiteit... Vanaf de

vroegmoderne tijd kon culturele, materiële en institutionele vooruitgang in grote mate worden begrepen als individuele bevrijding; bevrijding van de arbeidskracht, de emoties, het lichaam en de overtuigingen van het individu. Onder die omstandigheden was het redelijk de individuele preferentie als uiteindelijke toetssteen te hanteren. Bij de opkomst van de industriële samenleving stuitte men al op de limieten van dat individualisme omdat het niet in staat bleek de nieuwe problemen te regelen en geen richtsnoer bood voor een maatschappij die werd gekenmerkt door een toename van schaal en van interdependenties tussen haar leden [26]. Die ontwikkeling leidde tot een groter bewustzijn van gemeenschap. In 1901 verwoordde Sidney Webb dat als volgt: 'Vandaag ontdekken de gewone mensen niet een nieuw continent, maar een nieuw begrip. We worden er ons plots van bewust dat we niet alleen individuen zijn, maar leden van een gemeenschap, ja zelfs burgers van de wereld' [27].

Toch werd dat groeiende bewustzijn van interdependentie, emotioneel geschraagd door het gemeenschapsgevoel, niet toonaangevend. De problemen van de industriële tijdsordening werden grotendeels 'structureel' opgelost. Daartoe werden verschillende culturele en institutionele middelen gebruikt, zoals een strakke, haast waterdichte scheiding tussen werk en vrije tijd (gesteund op de filosofische illusie of mythe van een scheiding tussen het domein van de noodzaak en het domein van de zelfverwezenlijking), een strak lineaire opvatting van de tijd, een strakke sequentiëring van levensfasen en een verharding van het sekseverschil op het vlak van het werk. Via die structurele elementen en de culturele en ideologische onderbouwing ervan, werd het stelsel van de vaste tijden uitgebreid. Op die manier werden de problemen van de industriële tijdsordening opgevangen, zonder dat het individualisme sterk ter discussie moest worden gesteld [28]. De gevolgen van het individualistische denken werden structureel opgevangen binnen het systeem van de vaste tijden. Aan de verspreiding van nieuwe denkwijzen werden geen hoge eisen gesteld. Men rekende veeleer op de structurele voorzieningen. Aan bijvoorbeeld de conflicten die rijzen omdat mensen baat hebben bij de ei-

gen tijdssoevereiniteit en de flexibiliteit van de ander, werden via een vaste dagelijkse werktijd of het verbod op nacht- en weekendwerk, vrij strakke krijtlijnen opgelegd.

Ten gevolge van de verandering die onze tijdsordening de afgelopen kwarteeuw heeft ondergaan, zijn die lijnen nu vervaagd. Dat stelt hogere eisen aan onze manieren van denken. Het individualisme dat we van de vroegmoderne periode hebben overgeërfd, blijkt daarbij geen al te goede gids te zijn. We moeten individuele vrijheid nu in grotere mate weten te verzoenen met het besef van interdependentie en met verantwoordelijkheidsgevoel, ook in afwezigheid van strakke structurele beperkingen. Een aantal van de eerder ontwikkelde 'onderscheiden die het sociale leven reguleerden, blijken inmiddels trouwens te vervagen. De strakke scheidingen tussen werk, vrije tijd en gezin of in de levensloop leertijd, werktijd en pensioen, vervagen. Zij tekenen geen duidelijke paden meer uit en bieden geen goed richtsnoer meer voor de hedendaagse benadering van het werk, het gezinsleven en de vrije tijd, laat staan voor de aanpak van onderwijs en pensionering. Een scherp onderscheid tussen werk en vrije tijd behoort in menig opzicht tot de vroegindustriële orde. Het was toen zinvol, zowel voor de disciplineren van het werk, als voor het verwerven van vrije tijd - levenstijd - die moest worden gewonnen voor mensen die zestig à zeventig uur per week werkten en waarvan velen onder erbarmelijke omstandigheden leefden. Vandaag lijkt zelfverwezenlijking echter dikwijls veel gemakkelijker in verband met werk en verantwoordelijkheid, dan in de context van de vrije tijd [29]. Ook daarin verschilt onze samenleving sterk van haar voorgangers. 'If work were so great,' kon Mark Twain ooit schrijven 'the rich would have haggled it long ago'. Ooit was die uitspraak grappig en pertinent. Vandaag klinkt ze misplaatst, cynisch eerder dan ironisch. De geprivilegieerden hebben het werk inderdaad gekaapt en gehamsterd. Een van de grote hedendaagse sociale uitdagingen bestaat er precies in de kans op maatschappelijke betrokkenheid én zelfverwezenlijking via arbeid weer voor grotere groepen te veroveren.

De digitale tijd

Daartoe moeten heel wat van de oude denkwijzen worden afgeleerd. De wetenschap van de vroegindustriële samenleving was de economie. In een economische redenering is werk de kost die wordt betaald voor consumptie en vrije tijd. Dat is al altijd een gebrekkige waarheid geweest, maar vandaag verschijnt zij als een ronduit absurde opvatting. Allereerst impliceert zo'n stelling de reductie van de zin van het werk tot vrije tijd en consumptie, wat getuigt van een bijzondere kijk op menselijke zingeving en zelfverwezenlijking. Dat standpunt is echter ook empirisch verkeerd, omdat consumptie en vrije tijd helemaal niet zoveel geluk of levenstevredenheid schenken als op basis van de vroegindustriële, economische opvatting van werk wordt vermoed [30]. Waarschijnlijk zal méér vrije tijd in afnemende mate tot levenstevredenheid leiden, niet ten gevolge van de zogeheten wet van het afnemende grensnut bij toegenomen consumptie en vrije tijd, maar ten gevolge van de paradox van de vrije tijd. De mogelijkheden van tijdsbesteding nemen immers sneller toe dan de vrije tijd, waardoor het gevoel van tijdschaarste - het gevoel dat er méér dingen zijn die men zou willen doen, maar wegens een gebrek aan tijd niet kan doen - paradoxaal genoeg de toename van de vrije tijd vergezelt en dikwijls overtreft. De oplossing voor deze paradox van de door vrije tijd gegenereerde tijdsdruk, ligt niet in méér vrije tijd, maar in een verandering van levenshouding. De uitdaging ligt niet zozeer in de toename van de vrije tijd, maar in het ontwikkelen van een visie op de kwaliteit van het leven.

De nieuwe levenskunst kan niet meer worden gebouwd op de strakke scheiding tussen werk en vrije tijd. Zelfs de ruimtelijke expressie van dat strakke onderscheid, de scheiding van woning en werkplaats, verliest haar scherpte. De nieuwe communicatietechnologieën ondergraven dat onderscheid en dragen tevens bij tot nieuwe vormen van huiselijkheid. Een ruimere waaier van activiteiten wordt mogelijk in de woning en het huishouden wordt weer, veel méér dan in de industriële samenleving, een centrum van het leven en een aanknopingspunt voor de ontwikkeling van een nieuwe levenskunst.

Mentaal moet de overgang van het oude naar het nieuwe tijdsregime gepaard gaan met een scherper bewustzijn van de nieuwe ongelijkheden en conflicten die door die verandering worden aangezwengeld. Het verlaten van het denken in termen van strak gescheiden tijdsbestekken, leidt ook naar nieuwe belangentegenstellingen en nieuwe ongelijkheden. De verdeling van het werk tussen de geslachten bijvoorbeeld, is niet meer zozeer een kwestie van hoeveelheden tijd, maar van de verdeling van de last van de tijdsordening en de bufferfunctie. Individualistische denkwijzen zijn te simplistisch voor zo'n situatie. Het is duidelijk dat het merendeel van de geschetste veranderingen van de tijdsordening de vraag naar individuele tijdssoevereiniteit aanwakert [31]. Als die verzuchting individualistisch wordt vertaald, uit ze zich gemakkelijk in destructieve effecten: in een ongebreidelde vraag naar de flexibiliteit van de zwakkere, in het collectief verhogen van onzekerheid, in de destructie van de zondag en van andere collectieve ritmen...

Het verlaten van de orde van de vaste tijden en de overgang naar een nieuwe tijdsorde, veronderstelt in feite een rijker en dieper denken over de tijd dan het vroegmoderne individualisme kan bieden. Men moet bijvoorbeeld de zondag niet louter zien als een kwestie van individuele beschikbaarheid van tijd, maar als een collectief verschijnsel dat zijn specificiteit precies ontleent aan de simultane beschikbaarheid van een groot deel van de bevolking. De motieven en de zin die de individuele tijdsbesteding vergezellen, moeten worden aangevuld met een gevoeligheid voor collectieve ritmen en voor de complexe interdependenties die zich daarin verknopen.

De 'altijd-alles-overal'-benadering van de jaren tachtig was grotendeels blind voor de interdependentie, de nieuwe ongelijkheden en conflicten die zich in de nieuwe tijdsordening aftekenden. Die benaderingswijze lijkt me een uiting van de toepassing van een achterhaalde denkwijze op een nieuwe maatschappelijke situatie. De kern van de nieuwe tijdsfilosofie lijkt niet 'altijd-alles-overal', maar wel de 'just-in-time': precies wat we nodig hebben op het juiste moment. We

kunnen dat ook de 'digitale tijd' noemen, een tijd met grotere opslagmogelijkheden en een intense mate van interactieve coördinatie. Een van de principes van de nieuwe tijds cultuur is het opslaan van mogelijkheden, zodat ze toegankelijk zijn als we ze nodig hebben. Digitale datatransmissie, databanken, antwoordapparaten en elektronische brievenbussen, kunnen daar model voor staan. Ook mensen slaan meer en meer mogelijkheden op. Wij leren leren, verwerven een algemene bekwaamheid die het mogelijk maakt de verworven algemene capaciteiten aan te spreken als de behoefte zich voordoet. De digitale tijd brengt ons ook naar nieuwe vormen van *collectieve coördinatie*, waarin het oude onderscheid tussen individu en collectiviteit ten dele vervaagt. Zo is het nu al mogelijk informatie over de bezetting van de wegen naar de individuele autobestuurders door te seinen, opdat deze hun gedrag daarop zouden afstemmen. De onderlinge afstemming kan vrijwillig zijn, maar ook een meer dwingende vorm aannemen, zoals bijvoorbeeld bij elektronisch gestuurd blokrijden. Dergelijke nauwe, vrijwillige of dwingende interacties tussen context en individueel gedrag, behoren steeds meer tot de mogelijkheden. Interactieve coördinatie van het gedrag houdt in dat de algemene kaders waarbinnen afspraken worden gemaakt relatief soepel kunnen zijn, omdat de pertinente informatie sneller en preciezer kan worden doorgeseind naar de partijen die bij de interactie betrokken zijn.

Het waarmaken van deze 'just-in-time'- of digitale benadering, niet voor één machtig of kapitaalkrachtig deeltje van de samenleving, niet voor één groep of één belang, niet voor de krachtige organisaties ten overstaan van de zwakkere, maar voor zoveel mogelijk mensen en met het oog op de behoeften van zoveel mogelijk handelingsverbanden, instellingen en organisaties, lijkt me de uitdaging van het nieuwe tijdsregime. Er is een rechtstreeks conflict tussen het belang bij de beschikbaarheid van diensten enerzijds, de dwang die uitgaat van het ter beschikking staan en het wachten anderzijds. De uitdaging bestaat erin de ongelijkheden die daaruit voortvloeien te beperken. Het ter beschikking hebben van diensten moet worden gemaximaliseerd. Het ter be-

schikking staan van mensen moet worden geregeld en beperkt. Voor diensten die in de vorm van een produkt (met inbegrip van digitaliseerbare informatie) kunnen worden aangeboden, kan technologie die relatie bewerkstelligen en optimaliseren. De dienst kan in dat geval ter beschikking worden gehouden, zonder dat dit de beschikbaarheid van personen veronderstelt. De technologische mogelijkheden mogen echter niet worden overschat. Zonder de gevolgen van de digitale revolutie, inclusief het nieuwe thuiswerken te minimaliseren, lijkt het me veilig te veronderstellen dat de ontwikkeling van onze samenleving en onze economie resoluut wijzen in de *richting van een toename van diensten (persoonlijke diensten, verzorging, gezondheid, welzijn...)* die een persoonlijke aanwezigheid van de dienstverlener veronderstellen. Vooral voor de relaties die daaruit voortvloeien, moeten nieuwe vormen en een nieuw temporeel regime worden ontwikkeld.

De politisering van de tijd

Een politiek project dat vandaag niet de problemen van temporele ordening bespreekt, kan nog moeilijk echt au sérieux worden genomen. Wat inderdaad te denken van een project of een maatschappijvisie die niets zou zeggen over de ongelijke verdeling van de werktijd, de verandering en nieuwe onzekerheid van de levensloop, de scheve verdeling van het werk over de levensloop, het verdwijnen van de voltijdse temporele bufferfunctie, de nieuwe vormen van temporele ongelijkheid die ontstaan in de geflexibiliseerde orde, de problemen eigen aan de gemobiliseerde samenleving, het conflict tussen flexibilisering en soevereiniteit? Het zoeken naar antwoorden op die uitdagingen en naar oplossingen voor die problemen, veronderstelt fundamentele, politieke keuzen. De tegenstelling tussen tijdssoevereiniteit en flexibiliteit - tussen zelf flexibel moeten zijn en soeverein kunnen rekenen op de flexibiliteit van de ander - leidt tot een fundamenteel en uiteindelijk onverzoenbaar conflict. Dit kan gepacificeerd worden (het industriële regime van de vaste tijden was één mogelijke, inmiddels afgebroken vorm van pacificatie) maar het kan nooit worden opgelost. Het lijkt mij evi-

dent dat een nieuw tijdsregime streeft naar een grotere mate van temporele gelijkheid, naar middelen om de temporele conflicten te institutionaliseren en te pacificeren en naar de kaders van een tijdsbeleid dat bijdraagt tot de kwaliteit van het leven.

Dat streven moet in een realistisch perspectief worden geplaatst. Verschillende factoren hebben geleid tot de afbraak van het regime van de vaste tijden. De enorme verhoging van het onderwijsniveau - het is geenszins overdreven te spreken van een onderwijsrevolutie - heeft een nieuw soort arbeidskracht gevormd, met mogelijkheden op het vlak van de aanpassing, die een paar decennia geleden nog ondenkbaar waren. Zij heeft echter tevens nieuwe, stoeve ongelijkheden in het leven geroepen tussen de laag- en de hooggeschoolden. Onze wetenschappelijke en technologische innovaties hebben de wijze waarop we goederen produceren, diensten verlenen en het privé-huishouden met de wereld verbinden, grondig gewijzigd. Zij houden trouwens nog een groot onbenut potentieel in. De sekse-ongelijkheid die zelfverwezenlijking via werk voor mannen reserveerde, wordt afgebouwd en de resterende ongelijkheden in de verdeling van het werk tussen de seksen, worden beschouwd als onverantwoord. Die ontwikkelingen lijken me onomkeerbaar. De nabije toekomst zal er geen zijn van een terugkeer naar vaste tijden, naar een onveranderlijke en voorspelbare levensloop, een seksegebonden verdeling van het werk, een traag levensritme en een gelijke verdeling van het werk tussen de laag- en de hooggeschoolden, de jongvolwassenen en de ouderen. Op korte en middellange termijn zal ons temporele landschap turbulent, onzeker en conflictueus blijven. De gemobiliseerde samenleving confronteert ons met een aantal tendensen die evenveel uitdagingen vormen: de uitsluiting van de laaggeschoolden, de transitie naar een dienstenmaatschappij en de groei van nieuwe temporele ongelijkheden, de grote tijdsdruk op de hooggeschoolden, de onzekerheid van de levensloop, de tendens tot het snel 'opbranden' van mensen, de lange verplaatsings- of transitietijden en de groei van sociale conflicten rond tijd en rond de toegang tot de wegen. Met die uitdagingen voor

ogen moet naar een nieuw temporeel regime worden gestreefd. Het is waarschijnlijk dat de huidige mobilisatie, die zich onder meer uit in efficiëntiestreven, prijzencompetitie en kostprijsreductie en die resulteert in het uitsluiten van laaggeschoolden, het strakker selecteren van personeel en het verhogen van de werkdruk, vroeg of laat op haar limieten zal stuiten. Die liggen waarschijnlijk in de motivatie en de gezondheid van het personeel, alsook in de inefficiënties die beginnen op te treden als alle ondersteunende, ogenschijnlijk onproductieve of minder productieve diensten zijn weggenomen. Dat is echter een vaststelling waartoe organisaties zelf moeten komen en die moeilijk per decreet kan worden afgekondigd. Stellen dat we ons efficiëntiestreven moeten relativiseren en de deugden van de traagheid moeten herontdekken... is daarom ongetwijfeld juist, maar weinig pertinent. Het komt er veeleer op aan instellingen te creëren die onder de gegeven omstandigheden mensen behoeden tegen ongebreideld efficiëntiestreven en die hen ruimte en tijd geven voor wat traagheid, die ook trage, wat beperkte mensen een aangepaste, maar volwaardige kans geven op deelname aan het maatschappelijke leven.

Een tijdsbeleid moet rekening houden met de tendensen die zich aftekenen, zoals het massaal verdwijnen, ten gevolge van technologische en organisatorische ontwikkelingen, van jobs in de nijverheid en in bepaalde (symbolenverwerkende) delen van de dienstensector. Het groeipatroon dat zich vandaag aftekent, koppelt economische groei aan de afname of de stagnatie van werkgelegenheid. Het koppelt een toename van de produktiviteit aan groeiende ongelijkheid en aan een verschuiving van inkomen van arbeiders, middengroepen en middenkaders naar hoge kaders, alsook van arbeid naar kapitaal. Die relatie tussen economie en samenleving kan nefast worden en leiden naar een maatschappij van uitsluiting. Die nefaste relaties tussen economie en samenleving kunnen slechts worden omgebogen via een beleid dat de concentratie van macht en middelen in de handen van kapitaalbezitters, topkaders en de nieuwe technologische aristocratie weet te milderen. Zonder een grotere mate van herverdeling zijn de vooruitzichten voor een

nieuw tijdsbeleid uitermate bescheiden. Die sombere vaststelling ontslaat ons echter niet van de opdracht over de instellingen en de kaders van een dergelijk beleid na te denken. In wat volgt, probeer ik een paar aanzetten te geven voor zo'n denkoefening. Het gaat om aanzetten en denk-pistes, zeker niet om uitgewerkte voorstellen. Ik bespreek daarenboven niet al de vermelde problemen die uit de aftakeling van het oude tijds-regime voortvloeien, maar spits de aandacht toe op een paar uitdagingen en op een aantal mogelijke instellingen en mechanismen die kunnen bijdragen tot het oplossen van specifieke problemen zoals het drukken van de transitietijd en de transitiekost, het vergroten van de toegankelijkheid van diensten, het scheppen van een grotere mate van zekerheid in de nieuwe levensloop, het milderen van de nieuwe tijdsongelijkheden en het realiseren van een betere verdeling van de tijd.

Een meer begaanbare samenleving

De gemobiliseerde samenleving leidt naar geografische mobiliteit. Verplaatsingen verlopen ten gevolge van de toegenomen mobiliteit steeds trager. Een grotere mate van thuiswerk zou dit probleem verlichten, maar niets wijst erop dat op korte of middellange termijn de toename van het thuiswerk sneller zal zijn dan de toename van de mobiliteit voor werk, school, gezin en ontspanning. We moeten er ook rekening mee houden dat een eventuele afname van de werkloosheid het mobiliteitsprobleem zal vergroten. Daarom wordt ook naar een beter tijdsbeleid gekeken om de samenleving weer begaanbaarder te maken, de pieken af te vlakken en de verplaatsingstijd te drukken [32]. Zo'n beleid houdt in dat men op de ene of andere manier de beginuren van activiteiten (werk, school, ontspanning, voorzieningen...) spreidt of laat variëren. Kropman, Van Beek en Roosen vragen zich af of flexibilisering op dat vlak veel beloften inhoudt. Op basis van een literatuurstudie komen zij tot het besluit dat de gecompriëerde werkweek leidt naar een spreiding van aankomst- en vertrektijden, naar een afvlakking van de spitsen en naar een vermindering van het aantal woon-werkverplaatsingen. De laatste betekenen echter zeker geen nettovermindering van het aantal verplaatsingen

of van de totale afstand van de verplaatsingen. De gecompriëerde werkweek leidt immers ook naar een toename van het vrijetijdsverkeer, zodat in balans de totale verplaatsingsafstand gelijk blijft, maar de verplaatsingen beter gespreid zijn in de tijd [33].

Naast de gecompriëerde werkweek kan ook het veranderen van de schooltijden een effect hebben. Eén nogal evidente spreidingsmogelijkheid is het later aanvangen van de school voor kinderen die alleen thuis kunnen blijven. Verder moet ook spaarzaam worden omgesprongen met de verplaatsingspaden. Kinderopvang en de zogeheten buitenschoolse activiteiten van kinderen moeten zoveel mogelijk in de school of in de onmiddellijke buurt van de school worden gepland. Zij mogen geen aanleiding geven tot bijkomende verplaatsingen met de wagen.

De geconcentreerde werkweek, het aanpassen van de schooltijden en spaarzaamheid in de verplaatsingspaden, bieden dus wel enige mogelijkheden, maar het zijn moeilijke ingrepen, waarvan daarenboven geen spectaculaire, maar misschien wel welkome effecten mogen worden verwacht. Een aantal onderzoekers is trouwens vrij pessimistisch. Zij achten het heel moeilijk de mobiliteitsproblematiek via specifieke temporele maatregelen aan te pakken [34]. Die moeilijkheid verklaart waarschijnlijk de groeiende populariteit van grove, rantsoenerende maatregelen, zoals het auto-onvriendelijk maken van steden, het bewust vertragen van het verkeer en het artificieel doen stijgen van de transitiekosten in de hoop dat mensen hun verplaatsingsgedrag herzien. Die maatregelen hebben het grote nadeel bij te dragen tot de traagheid van de verplaatsingen en dus tot de stress voor mensen die beroepshalve tot de verplaatsingen worden verplicht. Men kan zich daarom afvragen of een meer openlijke en gelijkijke vorm van rantsoenering niet eerlijker en efficiënter zou zijn. We moeten tenslotte durven vaststellen dat de factor tijd-ruimte in een dichtbevolkte en gemobiliseerde samenleving uitermate schaars is geworden. De druk is daarom groot om hem ongelijk te verdelen en steeds moeilijker toegankelijk te maken voor de armen en de zwakkeren, bijvoorbeeld via duurdere brandstof, speciale wegentakken of een extra

heffing voor deelname aan het piekverkeer. In zo'n geval is rantsoenering een eerlijker en sociaal oplossing. Men zou elke burger recht kunnen geven op een bepaalde hoeveelheid brandstof (eventueel aangepast aan leeftijd, arbeidsmarktpositie en andere kenmerken). Die hoeveelheid kan worden gebruikt in verschillende vormen (verwarming, vervoer met de wagen, trein, tram, vliegtuig enzovoort). Het meerverbruik zou duurder betaald worden [35]. Een dergelijke rantsoenering is een drastische maatregel die waarschijnlijk enkel ernstig zal worden overwogen als de ongelijkheid in de verdeling van de tijd-ruimtefactor schrijnend is geworden of als de dioxide-uitstoot dringend moet worden gecontroleerd. Inmiddels kan de overheid echter wel stoppen met het aanmoedigen van verplaatsingen voor activiteiten als onderwijs, winkelen en vrijetijdsbesteding. Een spreidingsbeleid van schoolinplantingen, een beleid van ontmoediging voor winkelcentra die extra verplaatsingen genereren en een drastisch terugschroeven van de subsidies voor culturele en sportieve evenementen die het autoverkeer stimuleren, gekoppeld aan een even drastische verhoging van steun voor verplaatsingsspaarzame initiatieven, zijn dringende maatregelen. Op dit punt zou het beleid via een effectenrapportering moeten worden beoordeeld en bijgestuurd.

We moeten er rekening mee houden dat het probleem van de pieken en files niet meteen, en op middellange termijn evenmin, volledig zal worden opgelost. We moeten daarom proberen de wachttijd zelf aangenaamer en nuttiger te maken. Een paar studies hebben al aan het licht gebracht dat de radio een grote bijdrage levert tot de kwaliteit van het leven in de files. De vraag naar betaalbare en gemakkelijk te hanteren technologische middelen die het wachten aangenaamer en/of nuttiger kunnen maken, zal in de nabije toekomst waarschijnlijk nog toenemen. De klasse van drukbezette en goedbetaalde personen biedt overigens in het algemeen een goede markt voor technologieën en diensten die transitietijden kunnen drukken of aangenaamer en nuttiger maken, die tijdbesparend zijn of die sneller, op een gecomprimeerde manier tot recreatie, rust, herstel en ontspanning leiden. In de discussies die

de mobiliteitsproblematiek via tijdsordening willen aanpakken, wordt relatief weinig over infrastructuurwerken gesproken. Het ene hoeft het andere nochtans niet uit te sluiten. Tot nog toe werd voornamelijk tweedimensionaal gebouwd en werd de ondergrond nog relatief weinig benut om de samenleving begaanbaarder te maken. Het bouwen aan een betere en technologisch vernieuwende wegeninfrastructuur zou daarenboven een belangrijke stimulans voor de economie en de werkgelegenheid zijn. Het mobiliteitsprobleem zou ook betekenisvol verlicht worden indien het goederenvervoer andere wegen zou volgen dan het personen- en privé-vervoer.

Tijd en zekerheid

De voorspelbare levensloop, die in het hoogtij van de vaste tijden werd verwezenlijkt, lijkt inmiddels weer verdwenen. Het betreft meer dan waarschijnlijk geen tijdelijke terugval. De levensloop die in de periode na de Tweede Wereldoorlog is totstandgekomen, lijkt me gedoemd te verdwijnen. Die aftakeling is een van de hedendaagse bronnen van gevoelens van onzekerheid en onveiligheid. De nieuwe levensloop zal waarschijnlijk getekend worden door recurrent onderwijs en door verschillende onderbrekingen en heroriënteringen van de loopbaan. Vandaag houden die onderbrekingen het gevaar in dat mensen afglijden naar langdurige werkloosheid en dat de perspectiefverandering resulteert in een verlies van perspectief. Het sociaal zekerheidsstelsel moet aan die nieuwe vorm van onzekerheid en risico worden aangepast. Het moet ook los van de reguliere arbeidsloopbaan zekerheid proberen te bieden. Het moet worden afgestemd op de onderbreking van de levensloop en moet worden gericht op het maximaliseren van de kans op herintrede. Het moet in grotere mate het karakter van een trampoline krijgen, waarvan de voorzieningen de kans op succesrijk herintreden vergroten.

Het sociale zekerheidsstelsel zal zich ook explicieter op de tijd moeten richten. Op dit ogenblik bestaan er al een groot aantal voorzieningen die in feite tijd herverdelen, bijvoorbeeld educatief verlof, zwangerschaps- en ouderschapsverlof, voorzieningen voor permanente vorming en kre-

dieturen. Misschien moet in dit verband gedacht worden aan een rond tijd opgebouwd stelsel, een soort *tijdsfonds*. We zouden een deeltje van de werktijd kunnen kapitaliseren in zo'n tijdsfonds en laten opnemen, niet in de vorm van een vervangingsinkomen dat wordt uitgekeerd als men ziek of werkloos is geworden, maar dat wordt gegeven om een bepaalde tijdsbesteding mogelijk te maken. De tijd zou bijvoorbeeld kunnen worden opgenomen voor herscholing, ouderschapsverlof of een sabbatsjaar. Sommigen pleiten voor een algemeen tijdskrediet [36]. Dit zou de verschillende reeds bestaande vormen van verlof vervangen. Mensen zouden een globaal tijdskrediet krijgen waaruit ze in de loop van hun loopbaan kunnen putten. De opname van die verloftijd kan aan voorwaarden worden gekoppeld en de globale tijd die kan worden opgenomen kan worden aangepast aan vormings- en gezinseisen. De meeste voorstanders van zo'n algemeen tijdskrediet zijn echter van oordeel dat minstens een deel van dat krediet vrij, zonder verantwoording moet kunnen worden opgenomen. In dat tijdsfonds kan ook een deel van de pensioenleeftijd worden gestopt. Van de totale door een vervangingsinkomen gedekte tijd, zou men bijvoorbeeld een jaar kunnen opnemen tussen de twintig en de dertig in plaats van het verpleid te nemen na vijfenzestig.

De ideeën van een tijdsfonds of tijdskrediet zijn nog vaag (veel vager nog dan de ideeën over een basisinkomen, waarmee zij enige gelijkenis vertonen). Het lijkt me niet erg wenselijk het gebruik van het tijdsfonds los te koppelen van de specifieke problemen van tijdsordening die zich nu voordoen. Men zou een tijdsfonds zeker moeten aanwenden om de werkdruk gelijk over de levensloop te spreiden, alsook om in de gezinnen van tweeverdieners een beter evenwicht tussen gezin en werk mogelijk te maken. Zo zou men kunnen overwegen het kindergeld van gezinnen met een hoog inkomen en weinig tijd, geconcentreerd in tijd uit te betalen. In een tijdsfonds zou in elk geval een solidariteit moeten worden ingebouwd tussen mensen met en mensen zonder kinderen. Tevens lijkt het raadzaam een verzekeringsprincipe in te bouwen dat het drukbezette mensen mogelijk maakt op belang-

rijke punten in hun leven meer tijd te nemen voor herscholing of herstel. Dit laatste kan worden verwezenlijkt via een sociale bijdrage van werkgever en werknemer aan het tijdsfonds, die proportioneel is aan het inkomen. Op die manier dragen werkgever en werknemer bij in de kosten van herscholing en kunnen de vervangingsinkomens beter worden afgestemd op het inkomen. Voor mensen die een druk leven leiden, kunnen periodes van onderbreking uitermate belangrijk zijn, niet alleen voor her- en bijscholing, maar ook om gezondheidsproblemen te voorkomen.

Een andere levensloop

Van onze samenleving wordt wel eens beweerd dat ze uiteenvalt in een groep met weinig geld en veel tijd en een groep met weinig tijd en veel geld. Die diagnose is een beetje simplistisch omdat werkloosheid - de toestand waarvan men aanneemt dat hij leidt tot een zee van tijd - de mensen in feite in een situatie duwt waarin ze het gevoel hebben weinig bruikbare tijd te bezitten. Het andere luik van de diagnose is correcter. Er is een middenklasse van tweeverdieners gegroeid die te kampen heeft met tijdsgebrek en die zoekt naar middelen om geld voor tijd te ruilen. Er zijn verschillende manieren waarop dat kan gebeuren, onder meer door diensten of tijdsbesparende technologieën te kopen. Het eerder voorgestelde tijdsfonds is eveneens een middel om geld in tijd om te zetten, op een manier die een gericht beleid en een mate van solidariteit mogelijk maakt.

De tijdschaarste van de drukke leeftijd kan niet worden losgekoppeld van de scheve verdeling van het werk over de levensloop. Deze ontstaat enerzijds omdat de opbouw van de carrière en de uitbreiding van het gezin samenvallen, anderzijds omdat heel wat mensen nu vanaf de leeftijd van vijftig à vijfenvijftig uit de arbeidsmarkt worden gestoten. Aan het eerste aspect van die ontwikkelingen kan via een tijdsfonds worden gewerkt. Het tweede moet op een andere manier worden aangepakt. Daartoe kan het systeem van verloning worden herzien, op zo'n manier dat het hoogtepunt in het inkomen sneller wordt bereikt (als jongvolwassen mensen

geld nodig hebben) en de arbeid van oudere werknemers relatief goedkoper en dus economisch aantrekkelijk wordt.

Zekerheid en soepelheid via coöperatieven

De flexibilisering van de arbeid lijkt nog geen voltooid proces. Waarschijnlijk zullen in de nabije toekomst de middengroepen en de kaders er meer rechtstreeks mee geconfronteerd worden. De positie van het middenmanagement zal waarschijnlijk ook verzwakt worden door de organisatorische hervorming - het zogeheten 're-engineering' - dat een deel van hun kunde overplaatst naar gebruiksvriendelijke software. Ten gevolge van dat veranderingsproces zullen statuten waarschijnlijk worden versoepeld en zullen nieuwe, ruimere limieten worden gedefinieerd voor dagelijkse en wekelijkse werktijden, aanpassingen aan piek- en dalperiodes en veranderlijkheid van de werkroosters. Af en toe hoort men de voorspelling dat de job en de loopbaan zoals we die nu kennen, volkomen zullen verdwijnen en dat iedereen uiteindelijk zal werken in een zeer kwetsbaar zelfstandigenstatuut. Zo'n extreme flexibiliteit lijkt me geen realistisch perspectief omdat zij te veel problemen zou creëren, maar ook onaantrekkelijk is voor bedrijven en organisaties waarvan de prestaties afhangen van de motivatie van het personeel. Van de onzekerheid die voortvloeit uit zo'n radicale graad van flexibilisering, wordt nu al vastgesteld dat zij tot achterdocht, onder-engagement en gebrek aan inzet leidt. Het is daarom waarschijnlijk dat naar nieuwe evenwichten en limieten zal worden gezocht. Het streven naar stelsels die betrokkenheid en inzet maximaliseren zullen daarbij een belangrijke rol spelen. Men kan daarom een veralgemening verwachten van de koppeling van inzet, betrokkenheid, flexibiliteit en soevereiniteit, die we nu al in een aantal jobs zien. Het is mogelijk dat op die manier nieuwe limieten en kaders worden ontwikkeld die het temporele landschap weer minder turbulent maken en stabiliseren op een hoger niveau van soepelheid dan in het industriële regime.

Een terugkeer naar het regime van de vaste tijden lijkt echter onwaarschijnlijk. Er is een duidelijke tendens om betekenisvol deel van het

werk te verrichten in potentieel heel zwakke statuten, in kwetsbare statuten van zelfstandigen of in het equivalent van uitzend- of oproeparbeid. De onzekerheid die daaruit voortvloeit zal daarom via nieuwe organisatievormen moeten worden opgevangen. Een mogelijkheid daartoe is de arbeidspool die aan een bepaald soort werknemers (functioneel gespecificeerd en betrekkelijk breed inzetbaar) een grote vastheid van betrekking geeft, terwijl de bedrijven die op de pool een beroep doen een grote mate van numerieke flexibiliteit kunnen realiseren. Dergelijke pools vormen een alternatief voor of een hervorming van de huidige uitzendarbeid. Zij zouden in feite een coöperatieve zijn, die langetermijnengagementen neemt tegenover de werknemers, die zorgt voor levenslange vorming en voor een volwaardige toegang tot het sociaal zekerheidsstelsel en die werkgevers een grote mate van soepelheid biedt. Dergelijke coöperatieven bieden ook de mogelijkheid de betrokken werknemers op te nemen in de normale arbeidsrelaties en te vertegenwoordigen in de bestaande overleg- en adviesorganen. Als dat niet gebeurt zal in de verdere flexibilisering en 're-engineering' de machtsongelijkheid tussen de werkgevers en de werknemers zo groot worden, dat een drift naar dualisering van de samenleving moeilijk kan worden voorkomen.

Om dergelijke pools of coöperatieven te stimuleren zou men bedrijven en andere werkgevers moeten responsabiliseren. De bijdrage die de werkgevers leveren aan het onderhouden van de pool of arbeidscoöperatieve, zou in elk geval kleiner moeten zijn dan de kosten die voortvloeien uit het gebruik van de werkloosheid. Dat kan worden verwezenlijkt door een bijzondere bijdrage aan de werkloosheidsverzekering te laten betalen door werkgevers die werknemers af danken die niet tot een coöperatieve behoren en die derhalve naar de werkloosheid worden overgeheveld.

Werktijdverkorting

De hoge werkloosheid, de vroege uitstoot van arbeidskrachten en de tijdsdruk op de drukke leeftijd, maken het overduidelijk dat we moeten overgaan tot een drastische herverdeling van

het werk. Daartoe bestaan twee mogelijkheden. De ene steunt op een herverdeling van de bestaande arbeid, via de ene of andere vorm van arbeidsduurverkorting. De tweede richt zich op het mogelijk maken of erkennen van werk dat nu informeel, zwart of helemaal niet gebeurt, maar dat de kwaliteit van het leven zou verbeteren en waarvoor middelen kunnen worden gemobiliseerd.

Over arbeidsduurverkorting, de voor- en nadelen van de verschillende, mogelijke vormen ervan, alsook over de effecten ervan op werkgelegenheid en de herverdeling van arbeid, wordt reeds druk gedebatteerd. Het lijkt niet zinvol de argumenten pro en contra te herhalen. Een van de tekorten van dat debat is de tendens om over werknemers te spreken alsof zij een homogene groep vormen. Men kan aannemen dat de produktiviteit in de produktie van goederen en in die delen van de dienstensector waarvan de procedures kunnen worden geïnformatiseerd, nog zal toenemen. 'Lean production' zal in toenemende mate worden aangevuld met 're-engineering'. Die ontwikkeling houdt twee tendensen in. Ten eerste groeit de druk om een zeer hooggeschoold of zeer ervaringsrijk deel van de arbeidskracht (20 à 25%) zeer zwaar te belasten. Voor die mensen zal het syndroom van de drukke leeftijd blijven gelden: lange werkuren, grote soepelheid en flexibiliteit, gecompenseerd met hoge lonen en een mate van tijdssoevereiniteit. Omdat dit streng geselecteerde en moeilijk vervangbare werkkrachten zijn, biedt arbeidsduurverkorting en herverdeling van werktijd voor deze groep relatief weinig mogelijkheden. Die groep zal met zijn inkomen veeleer technologische hulpmiddelen of hulp in de vorm van dienstverlening willen kopen. Buiten die groep zullen aan het opleidingsniveau en de ervaring van de werkkrachten in de toekomst waarschijnlijk minder hoge, alleszins andere eisen worden gesteld dan vandaag. De nadruk zal verschuiven naar een relatief korte training in computer-skills die moet kunnen terugvallen op een meer algemeen gevormde capaciteit om snel te leren, zich snel aan te passen aan nieuwe werkomstandigheden, zich in te passen in nieuwe teams en vooral de juiste houding, sociale vaardigheden en

instelling te hebben. Die evolutie signaleert een verschuiving in de richting van arbeid die gemakkelijker kan worden verdeeld.

Het tweede nadeel van het debat over arbeidsduurverkorting is dat het haast volledig in het teken van werkgelegenheid staat en de zin van een arbeidsduurverkorting volledig afhankelijk maakt van het effect ervan op de werkgelegenheid. Arbeidsduurverkorting moet echter ook bekeken worden in het licht van de effecten ervan op de tijdsordening in het algemeen. Het is bijvoorbeeld niet meteen evident dat de kwaliteit van het leven toeneemt door arbeidstijd te ruilen voor flexibilisering. Een toename van de tijdssoevereiniteit zou een even grote bijdrage kunnen leveren tot de kwaliteit van het werk en het leven als een arbeidsduurverkorting. Het is zinvol de arbeidsduurverkorting ook te bekijken in het licht van de gestegen werkdruk. Sedert de jaren tachtig wordt er in verschillende landen weer een feitelijke toename van de arbeidstijd gesignaleerd. In Groot-Britannië vindt het Hanley Center for Forecasting tussen 1985 en 1993 een afname van de vrije tijd van voltijds werkende mannen met 4% en van voltijds werkende vrouwen met 10%. Voor de Verenigde Staten spreekt Schor van de 'overworked american' [37]. Het betreft daarboven een arbeidstijd die heel ongelijk verdeeld is, die in een bepaalde leeftijdsgroep een zeer grote werkdruk doet ontstaan en die zich, in veel grotere mate dan voorheen, voordoet in gezinnen van tweeverdieners waarin de tijdsordeningproblemen niet door een tijdsbuffer worden opgevangen, maar rechtstreeks leiden tot stress en conflicten. Daarom moet de reductie van de arbeidstijd vandaag niet alleen tot de middelen van een werkgelegenheidsbeleid, maar meer in het algemeen tot het instrumentarium van een tijdsbeleid worden gerekend. Zo'n reductie kan uiteraard verschillende vormen aannemen.

Het is verre van zeker dat een lineaire vermindering van de werktijd een oplossing zou bieden voor de in dit artikel gesignaleerde problemen van tijdsordening. Deze zijn immers ontstaan of intenser geworden in een periode waarin de individuele arbeidstijd sterk gedaald is. Volgens sommige berekeningen werkte een bediende in het midden van de vorige eeuw ongeveer

30% van zijn leven, vandaag nog 10% [38]. Om een arbeidsduurvermindering op een betekenisvolle wijze tot de problematiek van de tijdsordening te laten bijdragen, zou ze aangepast moeten zijn aan de tijdsnood zoals die rijst op het niveau van huishoudens en zou de verkorting eveneens moeten bijdragen tot een meer evenwichtige levensloop. Dat pleit voor vormen van tijdelijke arbeidsduurvermindering die gemoduleerd kunnen worden naar de behoeften van gezinnen. Dat wordt beter gerealiseerd via een tijdsfonds dan via een eenmalige of schoksgewijze vermindering.

Als toch voor zo'n vermindering wordt geopereerd, kan deze bij voorkeur worden gekaderd in de overstap naar een gecondenseerde vierdagenwerkweek. Dat zou dan tevens bijdragen tot een afvlakking van de verkeerspieken en een verkorting van de files en de transitietijd. De vierdagenweek blijkt diverse voordelen te hebben en de mensen die in zo'n stelsel werken zijn er tevreden mee [39]. De gecomprimeerde werkweek biedt ook diverse mogelijkheden om de individuele werktijd te verkorten, terwijl men de bedrijfstijd op peil houdt of verhoogt. De overstap naar een vierdagenweek kan overigens op verschillende manieren worden gemoduleerd. De specifieke vorm die door Volkswagen werd gevolgd, ging gepaard met onder meer een niet-proportioneel loonsverlies, met compensatie via deeltijds werk en deeltijdse pensionering en met de introductie van leertijd-sabbatsperioden.

Tijdsruil, een nieuwe vorm van welbegrepen eigenbelang

Het streven naar herverdeling van het werk via arbeidsduurverkorting, gaat er impliciet van uit dat de markt er in slaagt behoeften juist te identificeren en de arbeid op basis van die behoeften te alloceren. Dat blijkt echter een illusie te zijn. Er rijst een resem van onbeantwoorde behoeften, de kwaliteit van verschillende zorgen (bijvoorbeeld van oudere, chronische zieken) wordt ontoereikend geacht, een deel van de arbeid, vooral van de persoonlijke diensten, zit in een zwart circuit, de collectief te bouwen en collectief te onderhouden context van de levenskwaliteit (de veiligheid van de buurt en de ver-

keersaders, het milieu, de kwaliteit van de leefomgeving en de infrastructuur) laat te wensen over. Op het vlak van de organisatie van het werk zijn we vandaag getuige van het falen van de markt. In onze samenleving leidt dit, ondanks een zeer hoog niveau van materiële weelde, naar steeds meer ongenoegen, uitsluiting van de kansarmen en misnoegen van de kansrijken. Dit is geen louter economisch, maar ook en misschien meer nog een sociaal en cultureel probleem. We ervaren onmacht te midden van grote weelde.

Dat marktfalen kan ten dele worden toegeschreven aan ongelijkheid. Een aantal behoeften kunnen zich niet uitdrukken in de taal - geld - die de markt begrijpt, omdat de personen die de onbeantwoorde behoeften ervaren over onvoldoende geld beschikken, terwijl degenen die geld hebben geen behoeften ervaren die met dat geld kunnen worden bevredigd. Dat probleem kan slechts worden aangepakt via herverdeling. Daarnaast is het echter nodig instellingen in het leven te roepen die werkkraft en behoeften weten samen te brengen. Blijkbaar slaagt een zelfregelende markt daar niet in en kan de overheid zich derhalve niet beperken tot het scheppen van de condities waarin een markt regelend kan optreden. Zij moet zelf regelen en bijsturen.

De verlenging van de levensduur en de vergrijzing van de bevolking is een belangrijke bron van een groeiende behoefte aan persoonlijke diensten. Deze vergen een input van werk. Hetzelfde geldt voor de drukke gezinnen van tweeverdieners. In beide gevallen gaat het om persoonlijke diensten en verzorging. Het organiseren van die diensten is een belangrijke opdracht. Als zij niet wordt opgenomen zullen de bestaande ongelijkheid en de groeiende behoefte ertoe leiden dat deze diensten in toenemende mate ongereguleerd in een zwart circuit plaatsgrijpen. Vertrekkend van bestaande voorzieningen voor gezinshulp, thuisverpleging, kinderopvang, klusdiensten enzovoort, kan bijvoorbeeld worden gebouwd aan dienstencentra die deels steunen op verplichte bijdragen, maar waarmee particulieren ook contracten kunnen afsluiten voor aanvullende diensten. Zo'n coördinatie van diensten moet worden opgezet met de bedoeling werk aan laaggeschoolden te bieden en tevens de

drukbezette gezinnen van tweeverdieners diensten te bieden in ruil voor hun bijdrage aan zo'n werkgelegenheidsbeleid. Op die manier komt ook een ruil tussen geld en tijd tot stand. Er is tot op zekere hoogte inderdaad een samenleving gegroeid die uit elkaar valt in mensen met geld zonder tijd en mensen met tijd zonder geld. Een herverdeling van het inkomen volstaat niet om de problemen die daaruit voortvloeien op te lossen. Er is behoefte aan een beleid dat leidt tot een daadwerkelijke ruil van geld voor tijd, waardoor de mensen met weinig tijd wat meer tijd krijgen en de mensen met weinig geld wat meer geld. Sommige economen verwachten dat een dergelijke herverdeling de consumptie van zowel de huidige werklozen als van de drukbezette gezinnen van tweeverdieners zal aanwakken. Zij omschrijven een beleid dat gericht is op het ruilen van tijd en geld daarom als een kwestie van 'tijd-keynesianisme' [40].

- [1] Tacken, M., Mulder, J.C., (1988), *Winkeltijden en congestie. Effecten van een verruimd openingsregime van winkels en diensten op de verkeerscongestie*. Delft, OSPA, Onderzoeksinstituut voor Stedebouw, Planologie en Architectuur, 77 blz.
- [2] Zie naast de reeds in het eerste artikel vermelde bronnen ook: Bast, G.H., (1960), *Ploegenarbeid in de industrie*. Verslag van het sociologisch deel van een onderzoek, Leiden, NV Drukkerij v/h Batteljee & Terpstra; Gueland, F., (1987), *Les conséquences des horaires atypiques sur la vie quotidienne des salariés*, Aix-en-Provence, Cedex, Laboratoires d'Economie et de Sociologie du Travail; Hoger Instituut voor de Arbeid, (1982), *Ploegenarbeid in België*, Leuven, HIVA.
- [3] Garhammer, M., (1995), Garhammer, M., (1995a), Changes in working hours in Germany. The resulting impact on everyday life. In: *Time & Society* 4 (2), blz. 167-203; Garhammer, M., (1995b), Desiderata der Freizeitforschung. Das traditionelle paradigma: Arbeit und Freizeit. In: *Spektrum Freizeit* 2 (3), blz. 2-21.
- [4] Elchardus, M., Glorieux, I., (1987), De tijd als zingever. Onderzoek naar de gevolgen van de verdaaglijking van de uurwerktijd. In: *Tijdschrift voor Sociologie* 8 (4), blz. 53-87; Elchardus, M., Glorieux, I., (1989), The generalized meanings of the use of time: replication and progress report. In: International associations for time use research (red.), *Time use studies world wide*, Sofia, Socio Consult, 1991, blz. 209-229.
- [5] Beckers, T., Van den Heuvel, M., Raaijmakers, S., (1994), *Een flexibele tijdorde en de gevolgen voor de amateursport. Een eerste verkenning*, Tilburg, Katholieke Universiteit Brabant, Rapport in opdracht van het ministerie van Volksgezondheid, welzijn en sport, 22 blz.
- [6] Voor overzichten van bevindingen: Walker, J., (1985), Social problems of

shiftwork. In: Folkard, S., Monk, T.H., (red.), *Hours of work*, New York, John Wiley and Sons Ltd., blz. 211-225; Weiss, M.G., Liss, M.B., (1988), Night shift work: job and family concerns. In: *Journal of Social Behaviour and Personality* 3 (4), blz. 279-286; Charles, N., Brown, D., (1981), Women, shiftwork and sexual division of labour. In: *Sociological Review* 29 (4), blz. 685-704.

- [7] Leonard, R., (1986), *Nachtwerk en de gevolgen ervan*, Instituut voor Verbetering van de Arbeidsvoorwaarden, Nieuwsbrief 12, 6 blz.
- [8] Knulst, W.P., (1977), *Een week tijd. Rapport van een onderzoek naar de tijdsbesteding van de Nederlandse bevolking in oktober 1975*, Cahier 10, Den Haag, Staatsuitgeverij.
- [9] Deze gegevens komen uit een tijdsbudgetstudie van 1988 en hebben betrekking op mannen en vrouwen tussen de 20 en de 40.
- [10] Belgisch Instituut voor Verkeersveiligheid, (1992), *Samen werken aan een veiliger weg naar school*, Brussel, Belgisch Instituut voor Verkeersveiligheid.
- [11] Van Beek, P., (1990), Schipperen met de tijd: de invloed van veelsoortige werkzaamheden op verplaatsingsgedrag. In: Floor, J., Goethals, A.L.J., De Koning, J.C., (red.), *Activiteiten, systemen en bereikbaarheid*, Amsterdam, SISWO.
- [12] Knulst, W.P., Van Beek, P., (1990), *Tijd komt met de jaren*, Sociale en Culturele Studie 14, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau; Hakim, (1991): Elchardus, M., Glorieux, I., (1994a), The search for the invisible 8 hours. The gendered use of time in a society with high labour force participation of women. In: *Time and Society* 3 (1), blz. 5-27; Elchardus, M., Glorieux, I., (1994), o.c.; Holst, E., Horn, G.A., (1994), Aspects of an optimal family labour supply. In: *Konjunkturpolitik* 40 (3-4), blz. 369-387; Shaw, J., (1995), Women, time and markets. The role of feminisation and contradiction in the new forms of exploration. In: Einhorn, B., Yeo, E., (red.), *Women and the market*, Cheltenham, Edward Elgar.
- [13] Elchardus, M., Glorieux, I., (1995), Niet aan de arbeid voorbij. *De werkloosheidservaring als reflectie over arbeid, solidariteit en sociale cohesie*, Brussel, Koning Boudewijnstichting/VUBPress; Elchardus, M., Derks, A., Glorieux, I., Pelleriaux, K., (1995), *Werkloosheid... wordt vervolgd. De reïntegratie van langdurig werklozen: een longitudinale analyse*, Brussel, Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden.
- [14] Elchardus, M., (1991), Flexible men and women. The changing temporal organization of work and culture: an empirical analysis. In: *Social Science Information* 30 (4), blz. 701-725, London, SAGE.
- [15] Zie ook Knulst en Van Beek, 1990, o.c.
- [16] Grossin, W., Decoullé, A.-C., (1979), Les sociétés industrielles et le temps programmé. In: *Revue française des Affaires Sociales* 1, blz. 49-61.
- [17] Beckers, T., (1994), Gedeelde arbeid en gekozen tijd. Het perspectief van een post-industrieel temporeel traject. In: *Vrijetijd en Samenleving* 12 (3), blz. 81-85; Beckers, T., (1994), *Tijden moeten veranderen. Over de noodzaak tot een andere omgang met de ons beschikbare tijd*, Tilburg, Katholieke Universiteit Brabant, Lezing symposium Humanistisch Verbond, 8 blz.
- [18] Knulst en Van Beek, o.c.
- [19] Beckers, (1994), o.c.

- [20] Rorty, R., (1989), *Contingency, irony and solidarity*. Cambridge, Cambridge University Press.
- [21] Rorty, R., (1989), o.c.
- [22] Van der Staay, A.J., (1984), Meer tijd dan geld. In: *NRC Handelsblad*, 29 februari 1984.
- [23] Knulst, W., (1984), *Tijdsbesteding en overheidsbeleid*. Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau; Knulst, W., Schoonderwoerd, L., (1983), *Waar blijft de tijd. Onderzoek naar de tijdsbesteding van Nederlanders*. Sociale en Culturele Studies 4, Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau; Taddéi, D., (1993), Le temps de travail dans les services. In: Boulin, J.-Y., Cetté, G., Taddéi, D., *Le temps de travail*. Paris, Futuribles, Syros, blz. 205-213.
- [24] Mulgan, G., Wilkinson, H., (1995), Well-being and time. In: *Demos* 5, blz. 2-11.
- [25] Van Houten, H.J., Bakker, B., (1985), *De toekomst van de tijd*. Samenvatting eerste ronde Beleidsversie. Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 37 blz.
- [26] Dat falen van het individualisme en de idee van de zelfregulerende markt is het thema van Polanyi, K., (1971), *The great transformation, The political and economic origins of our time*. Boston, Beacon Press (oorspronkelijke versie 1944).
- [27] Fabian Tract 108, *Twentieth-century politics: a policy of national efficiency*, 1901.
- [28] Vergelijk Mulgan, G., Wilkinson, H., (1995), o.c.
- [29] Glorieux, I., (1995), *Arbeid en zingeving. Een onderzoek naar de betekenis van arbeid in het leven van mannen en vrouwen*. Brussel, VUBPress; Elchardus, M., Glorieux, I., (1995), o.c.; Lane, R.E., (1995), Time preferences: the economics of work and leisure. In: *Demos* 5, blz. 12-14.
- [30] Robinson, J.P., (1977), *How Americans use time. A social-psychological analysis of everyday behavior*. New York, Praeger; Elchardus, M., (1991b), o.c.
- [31] Boulin, J.-Y., (1993), Les politiques du temps de travail en France: la perte du sens. In: Boulin, J.-Y., Cetté, G., Taddéi, D., (red.), *Le temps de travail*. Paris, Futuribles, Syros, blz. 587-601.
- [32] Bijvoorbeeld in het Nederlandse Tweede Structuurplan Verkeer en Vervoer wordt ook onderzocht in welke mate een beleid van spreiding, naast het beperken van de mobiliteit, in het bijzonder van de auto-mobiliteit, kan helpen bij het oplossen van de verplaatsingsproblemen. Kropman, J., Van Beek, P., Roosen, J., (1992), *Flexibilisering van tijdroosters: een instrument voor beïnvloeding van mobiliteit?* Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- [33] Idem
- [34] Zie bijvoorbeeld Batenburg, R.S., Knulst, W.P., (1993), *Sociaal-culturele bewegingen. Onderzoek naar de invloed van veranderende leefpatronen op de mobiliteitsgroei sinds de jaren zeventig*. Rijswijk, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- [35] Zo'n maatregel kan ook bekeken worden in het licht van de impact ervan op het milieu, in casu op de dioxide-uitstoot.
- [36] Bijvoorbeeld Nyssens, C., (1994), Une proposition attrayante: le crédit-temps. In: *Perspective en matière d'emploi et pistes à envisager. Rapport intermédiaire de la commission 'Emploi' du CEPESS*. Brussel, Centre d'Etude Politiques, Economiques et Sociales, Annexe VI, 5, blz.
- [37] Schor, J.B., (1991), *The overworked American, the unexpected decline of leisure*. New York, Basic Books.
- [38] Pahl, R., (1995), Finding time to live. In: *Demos* 5, blz. 15-16.
- [39] Raaijmakers, S., (1994), Uit de pas met de vierdaagse. In: *Vrijetijd en Samenleving* 12 (3), blz. 37-45.
- [40] Gershuny, J., (1995), Time Keynesianism. In: *Demos* 5, blz. 42-44.